

ИҚТИСОДИЁТДА РАҚОБАТ МУҲИТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ МАҲСУЛОТ СИФАТИ ВА НАРХИГА ТАЪСИРИ

Усмонов Бахтиёржон

Андижон Давлат Университети, Монополияга қарши бошқарув ва рақобатни ривожлантириш магистранти

Аннотатсия.

Рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифодалайди. Рақобат- бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашуvidан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ манфатдорликка эга бўлиш учун курашни англатади. Рақобат- тақлиф талабдан ошиб кетганда ва бу одатдагидек, фирмалар ўртасида эмас, товарлар ўртасида юзага келган шароитда зарур ҳодиса.

Калит сўз: Рақобатнинг вазифаси, Еркин рақобат, Тармоқлараро рақобат, Монополистик рақобат, Рақобатнинг шакллари.

Кириш.

Монопол ҳукмронликни чеклаб туришда монополияга қарши қонунчиликнинг ўрни, жумладан, табиий монополиялар фаолиятини давлат томонидан тартибга солиниши масалалари муҳим ҳисобланиб Ўзбекистон Республикасида монополияга қарши қонунчиликда бу масалага алоҳида эътибор қаратилади.

Товар хўжалиги эндигина ривожланаётган пайтда рақобатчилик иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнамаган. Чунки у жамиятда ноиқтисодий чеклашлар, рақобат учун ёпиқ сохалар бўлган эди. Рақобатнинг амал қилиши учун маълум шарт –шароитлар муҳайё бўлишини талаб этади. Рақобат фақат бозор иқтисодиёти муҳитидагина бўлиши мумкун. Чунки шундагина у зарурият бўлади. Бозор тизими учунгина рақобат объектив зарурият бўлади. Бозор иқтисодиётининг вужудга келиши билан айна бир вақтда рақобат шаклланади. Бундан ташқари бозор бўш бўлса, ишлаб чиқарилга маҳсулотга талаб юқори бўлса, рақобат тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Рақобатнинг асосий вазифалари ва унинг тавсифи.

Рақобатнинг мазмуни унинг вазифаларини кўриб чиқиш орқали янада кенгроқ намоён бўлади. Ҳозирги бозор иқтисодиётида рақобатнинг қуйидаги асосий вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин: (2.1-расм)



Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. Ўз миқёсига кўрарақобат икки турга –тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқ ичидаги рақобаттоваришлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқдаги мавжуд корхоналарнинг техника билан таъминланиш ва меҳнат унумдорлиги даражалари турлича бўлганлиги сабабли, ушбу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашувда курашнинг асосий усули бўлиб ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нархини бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади. Унинг асосий ва энг кўп қўлланиладиган кўриниши – «нархлар жанги» деб аталадики, бунда йирик ишлаб чиқарувчилар рақиблиларини тармоқдан сиқиб чиқариш учун нархни вақти-вақти билан ёки узоқ муддат пасайтириб туради. Бу усулни қўллаш учун ишлаб чиқарувчи бошқа рақиблиарига қараганда унумлироқ технологияни киритиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва ишлаб чиқаришни яхшироқ ташкил қилиши керак бўлади. Фақат шундагина унинг товарининг индивидуал қиймати бозор қийматидан паст бўлиб, мазкур товар нархини пасайтириш имконини беради.

Рақобатнинг вазифаси - бир хил талабни турлича қондириш мумкинлигидан юзага

келади ва улар қуйидагилар:

- 1) тартибга солиш вазифаси;
- 2) ресурсларни жойлаштириш вазифаси;
- 3) инноватцион вазифа;
- 4) мослаштириш вазифаси;
- 5) тақсимлаш вазифаси;
- 6) назорат қилиш вазифаси.

Рақобатнинг **тартибга солиш вазифаси** ишлаб чиқаришни талаб (истеъмол)га мувофиқлаштириш мақсадида таклифга таъсир ўтказишдан иборат;

Ресурсларни жойлаштириш вазифаси ишлаб чиқариш омилларини улар энг кўп самара берадиган корхона, ҳудуд ва минтақаларга оқилона жойлаштиришдан;

Инноватцион вазифаси эса фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланувчи ҳамда бозор иқтисодиёти субъектларининг ривожланишини тақозо этувчи турли кўринишдаги янгиликларнинг жорий этилишини;

Мослаштириш вазифаси корхона (фирма)ларнинг ички ва ташқи муҳит шароитларига рационал тарзда мослашишига йўналтирилган; **Тақсимлаш вазифаси** ишлаб чиқарилган неъматлар ялпи хажмининг истеъмолчилар ўртасида тақсимланишига бевосита ва билвосита таъсир ўтказди;

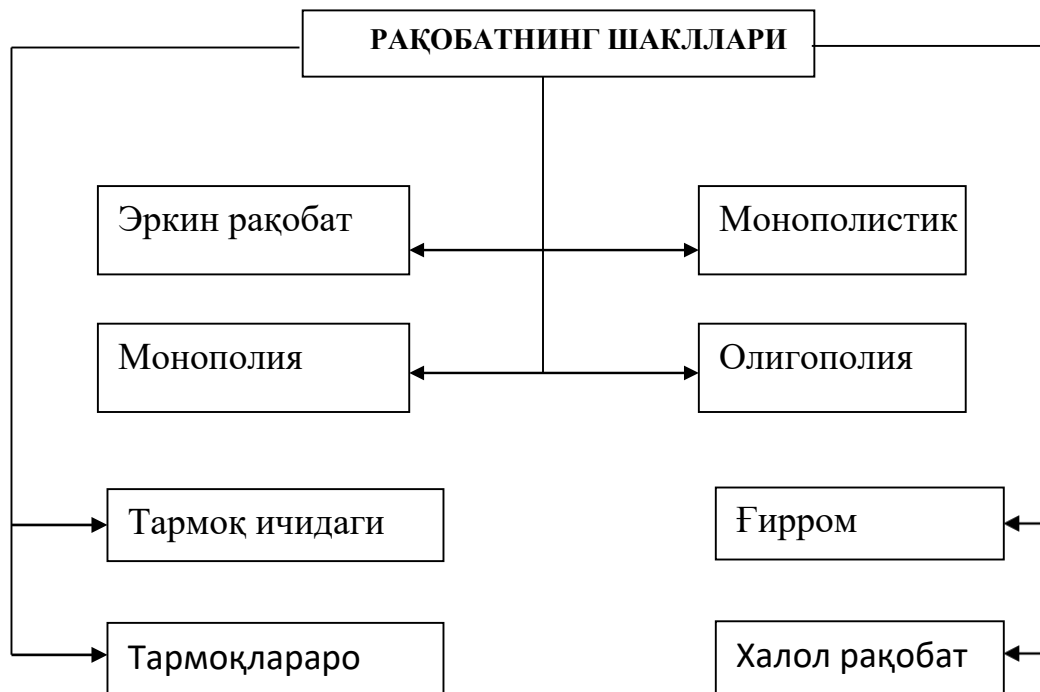
Рақобатнинг назорат қилиш вазифаси бозордаги баъзи

иштирокчиларнинг бошқа бир иштирокчилар устидан монополистикҳукмронлик ўрнатишига йўл қўймасликка йўналтирилади.

Рақобатнинг шакиллари

Рақобат кураши ва уни ҳаракатлантирувчи кучлар, монополияга қарши бошқарув механизмлари ҳақида дастлабки тўлақонли назарий қоидалар фақат XVIII асрнинг ўрталарига келиб пайдо бўлган. Бунда классик сиёсий иқтисод вакиллари саналган А.Смит ва Д.Рикардонинг хизматлари каттадир. Кейинги даврларда Ф.Перру, А.Маршалл, Дж.Кейнс, В.Леонтьев, Й.Шумпетер, П.Сраффа, М.Портер, Ф.Котлер ва бошқаларнинг меҳнатлари туфайли рақобат

назарияси янада ривож топди. Рақобат моҳиятига тўхталар эканмиз, уни асосан уч хил ёндашувга бўлиш мумкин. Жумладан, хулқ-атвор ёндашуви, структурали ёндашув ва функционал ёндашув.



1-расм. Рақобатнинг шакллари

Эркин рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлиб улар тармоққа эркин кириши, уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Шунингдек, уларга бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Биз тадқиқот олиб бораётган ОТМ ўртасида ҳам эркин рақобат шароити мавжуд бўлиб, бир неча ОТМларда бир хил мутахассисликларда кадрлар тайёрланади. Демак ОТМлар томонидан тайёрланаётган кадрларни улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот деб қарайдиган бўлсак, улар ўртасида эркин рақобат шароити мавжуд бўлиши мумкин. Фақат бунинг учун бир турдаги йўналишда кадр тайёрлашга бир неча ОТМларга кенг йўл очиб бериш керак.

Соф монополияда тармоқ битта фирмдан иборат бўлиши сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яқка ҳукмронлик шаклланади.

ОТМлар ўртасида рақобатни кучайтириш ва уларни ривожланишлари учун кенг имкониятлар

яратиб бериш мақсадида, айрим ОТМларни хқдқдлар бўйича ягона мутахасис тайёрловчи бўлиб қолишларини олдини олиш керак деб ҳисоблаймиз. Чунки рақобатчиси йўқ ОТМларда мутахасис тайёрлашда рақобат бўлмади ва рақобат бўлмаган жойда ривожланиш, сифат бўлмади.

Монополистик рақобат ўз ичига ҳам монополия, ҳам рақобат унсурларини олади. Бунда тармоқдаги бир турдаги маҳсулотнинг ўнлаб ишлаб чиқарувчилари бир-бирлари билан қулай нарх ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш борасида рақобатлашадилар.

ОТМлар ўртасида монополистик рақобатни шакллантириш ёки вужудга келиши унчалик ҳатарли эмас, чунки ҳам монополия, ҳам рақобат қоидалари амал қилган ҳолда ягона монополистик бўлиб қолиш олдини олинади. Масалан, бир ҳудуддаги бир ОТМда қайсидир йўналишда, бошқасида эса шунга турдош бўлган йўналишда мутахасис тайёрланади. Бир кўринишда ОТМ тайёрланаётган йўналиш бўйича монопол кўринишида, турдош йўналиш бўйича тайёрланаётган мутахасисликнинг шартнома суммаси, унга берилаётган билим даражаси, таълим сифати, ОТМнинг жиҳозланганлик даражаси ва ҳоказо ҳолатлар турдош йўналиш бўйича мутахасис тайёрланаётган ОТМга ўзининг таъсирини ўтказди.

Олигополия – тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўз.М.Эн.Т.2006.7 ж. 77 б.

Олигополия шароитида корхоналар ўртасидаги рақобат ўзаро боғлиқ бўлади. Олигополистик тармоқда ҳеч қайси фирма ўзининг нарх сиёсатини мустақил ўзгартира олмайди.

Биз қараб чиққан рақобат шаклларидаги ҳар бири миллий иқтисодиётда алоҳида-алоҳида, яъни соф ҳолда учрамайди. Иқтисодиёт соҳаларини батафсил ўрганиш, чексиз кўп ҳар хил рақобатли вазиятлар мавжудлиги шароитида, иккита бир хил тармоқни топиш қийинлигини кўрсатади.

Ҳозирда турли даражадаги монополистик тузилмалар ривожланиб бориши билан улар ўртасидаги рақобатнинг шакллари ҳам турли кўринишларда намоён бўлиб бормоқда. Жумладан, турли монополлашув даражасидаги тузилмалар ўртасида мавжуд бўлишига кўра қуйидаги рақобат

турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) монополлашмаган корхоналар ўртасидаги рақобат;
- 2) монополиялар ҳамда монополистик бирлашмаларга кирмаган ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат;
- 3) турли монополиялар ўртасидаги рақобат;
- 4) монополистик бирлашмалар ўзининг ичидаги рақобат.

Рақобат ўз миқёсига кўра икки турга – тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Тармоқлар ичидаги рақобат ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, кўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга капиталларнинг оқиб ўтишига сабаб бўлади. Янги капиталлар кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларга интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф кўпайишига олиб келади. Бунда нархлар ва шунга мос холда фойда нормасига пасая бошлайди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ошади. Натижада тармоқлараро рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганлигидан қатъий назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига интилишни таъминлайди. Демак, тармоқлараро рақобаткапитал қайси тармоққа киритилмасин, худди шу тармоқ фойда нормаларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Шунингдек, иқтисодий адабиётларда ғирром ва ҳалол рақобатлашув усуллари ҳам ажратиб кўрсатилади. Ғирром рақобат ноиқтисодий усулларида фойдаланиш, қонун доирасидан чиққан холда амал қиладиган рақобат. Ҳалол рақобат – рақобат курашида жамият томонидан тан олинган, иқтисодий усулларни қўллаш, ўзининг мақсад ва манфаатларига эришишда умумжамият манфаатларига зид келувчи ҳолатларни қўлламаслик каби қоидаларга асосланади.

Рақобат курашининг икки усули нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат мавжуд.

Нарх воситасида рақобатлашувда курашнинг асосий усули бўлиб ишлаб чиқарувчиларнинг ўз

товарлари нархини бошқа ишлаб чиқарувчиларининг шундай маҳсулотлари нархига нисбатан пасайтириши ҳисобланади. Нарх рақобат курашининг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчилар ўз рақибларини енгиш учун нархни пасайтириш усулидан фойдаланишлари мумкин. Демак, нархни ўзгартириб туриш усули рақобатда кенг қўлланилади.

Нарх ўртасидаги рақобат ОТМлар ўртасида ҳам бўлиши мумкин. Битта йўналиш бўйича мутахасис тайёлаш учун қайсидир ОТМ юқорироқ бошқаси эса пастроқ нарх белгилаши мумкин. Бу ўз навбатида абитуриентларни қамраб олишга ўз таъсирини ўтказди.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-этибори ҳисобланади. Бу ҳозирги глобал иқтисодиёт шароитида амал қилмоқда ва унинг назарий ва илмий асослари кенгайиб турли шаклларда намоён бўлмоқда.

Хулоса.

Шуни алоҳида та’кидлаш жоиз, бугунги кунда республикамизнинг иқтисодий ўсишини та’минлаш, миллий иқтисодиётда рақобатбардошликни ошириш, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш жараёнларини чуқурлаштириш, инвестицияларни жалб қилишга доир келнг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Мамлакатимиз иқтисодиётига чет эл капиталидан фойдаланган ҳолда янги технологиялар жалб қилинмоқда.

Бугунги кундаги энг асосий мақсад бу Жаҳон Савдо Ташкилотига а’зо бўлишдир. Ушбу ташкилотнинг белгиланган ме’ёрларини бажариш учун президентимиз томонидан мамлакат иқтисодиётида тубдан ўзгартиришлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизга истиқболли инвестициялар киритилмоқда. Бундан ташқари, бугунги кунда мамлакатда коммунал хизматларнинг сифатини янада яхшилаш мақсадида ушбу соҳани

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Падисов, Сергей Геннадьевич. Монополии и антимонополистическая политика: тенденции развития в современной экономике тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.01, кандидат экономических наук Падисов, Сергей Геннадьевич// <https://www.dissercat.com/content/monopolii-i->

2. Ключина, Светлана Владимировна. Монополия и локальная монополия как ее тип: история вопроса, методология, теория и практика тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.01, доктор экономических наук // <https://www.dissercat.com/content/monopoliya-i-lokalnaya-monopoliya-kak-ee-tip-istoriya-voprosa-metodologiya-teoriya-i-praktik>

3. Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 121-б
4. Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Вебли, Изд-во Проспект, 2005, 191-б.; Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. Т.: «Ўқитувчи», 2002, 246-б.
5. **Ш.Ш.Шодмонов, У.В.Ғафуров.** “Иқтисодиёт назарияси” Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан дарслик сифатида тавсия этилган. Тошкент-2009 // http://arm.sies.uz/wp-content/uploads/2020/10/25-y-Iqtisodiyot-nazariyasi.-Darslik.-Sh.Sh._Shodmonov.T-2009.pdf
6. Kosimov, A. (2022, January). THE ROLE OF THE SYSTEM OF “MAKHALLABAY” WORKS IN THE FURTHER MODERNIZATION OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN BY INCREASING ITS COMPETITIVENESS AND INTEGRATED SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF REGIONS. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).
7. Kosimov, A. (2022, January). THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE FURTHER DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF UZBEKISTAN. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1)
8. Kosimov, A. (2021). THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENT IN THE FURTHER IMPROVEMENT OF THE COMPETITIVE STRATEGY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF THE UZBEKISTAN ECONOMY. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6(3), 1–3. <http://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2195>
9. Kosimov, A. (2021b, May). РОЛЬ иностранных инвестиций в совершенствовании конкурентной стратегии в условиях модернизации экономики УЗБЕКИСТАНА. In Andijan state university (Ed.), *СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ И ТЕЗИСЫ* (pp. 252–256). ADU.
10. Shoxzod O'rol o'g, M. (2022). DAVLATNING MONOPOLIYAGA QARSHI BOSHQARUV FAOLIYATI. *БАРҚАРОРЛИК ВА ЕТАКЧИ ТАДҚИҚОТЛАР ОНЛАЙН ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ*, 491-492.
11. Rashidovna, M. R. (2022). MONOPOLIYAGA QARSHI ORGAN FAOLIYATINING FUNKSIONAL VA INSTITUTIONAL JIHATLARI TADQIQI. *Ta'lim fidoyilari*, 18(5), 303-309.